

Олег ХОМА

ПАСКАЛЬ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СУСПІЛЬСТВІ: МАШИНИ, ПРАВО, СИЛИ

Три аспекти справедливості

Ті фрагменти паскалівських *Думок*, які у виданні Л. Брюнсвіка подано в розділі «Справедливість і причина наслідків», традиційно розглядаються як викладення «соціально-політичних» поглядів уславленого винахідника арифметичної машини і релігійного полеміста. Проте ніколи не слід забувати, що ці фрагменти повинні були стати складовою частиною того апологетичного твору, над яким Паскаль працював починаючи з 1658 р. Отже, йдеться не про «соціологію», а про апологію християнства «з елементами» соціологічного матеріалу. Ця обставина є надзвичайно важливою, оскільки дає змогу зрозуміти справжній смисл паскалівського конфлікту справедливості і сили, а також відшукати ті змісти, похідними від яких виявляються «справедливість» і «сила»¹.

Паскаль в своїх текстах наводить такі головні характеристики справедливості: 1) сутністю справедливості є *звичай* (фр.294), справедливе — це *усталене* (фр.312); 2) справедливість залежить від *уяви* (фр.304) і передбачає існування в людині певної сукупності стереотипів сприйняття і діяльності, т. зв. *машини* (фр.308); 3) справедливість це те, чому люди *хочуть* підкорятися (фр.325); 4) як *справедливі* визначаються ті суспільні феномени, які спроможні підтримувати *громадянський мир* (фр.326); 5) уявлення про справедливість вельми мінливі і залежать від *моди* (фр.309); 6) справедливість не може реалізуватися без спирання на *силу* (фр.298), оскільки, на відміну від сили, є не реальною, а *духовною якістю* (фр.878).

З аналізу цих рис випливає, що справедливість, у паскалівському її розумінні, фактично позбавлена сталого,

позитивного змісту: справедливим може вважатися будь-який фактор, що стабілізує суспільство; справедливим є все те, чому люди вважають за природне підкоритися. Отже, Паскаль досліджує не ті чи інші концепції справедливості, — оскільки вони можуть нести інформацію лише про інтереси й уподобання своїх авторів (фр.294), — а функціональне місце цього поняття в структурі масової свідомості.

Керуючись своїм структурним визначенням сутності справедливості, Паскаль розкриває зміст останньої за допомогою категорій *природного права* (зовнішній, формально усталений аспект суспільної звичаєвості), *сили* (аспект безпосереднього впливу на волю індивіда-носія звичаєвості) і *машини* (аспект втілення загальносуспільної звичаєвості в систему індивідуально-психологічних стереотипів). Розкриття змісту саме цих понять дозволить синтезувати зміст паскалівського поняття справедливості.

Машини

Звертання Паскаля до соціально-культурної проблематики є цілком природним наслідком його симптоматології. Розгляд суспільства є для нього розглядом тих соціальних “машин” (тобто сталих стереотипів поведінки, що панують у суспільстві: законів, звичок, традицій), котрі впливають на формування “машин” індивідуально-психологічних², внутрішньо притаманних кожному членові соціуму. Така різнорівневість “машин”, що, з точки зору Паскаля, направляють діяльність людини, зумовлює неоднозначність Паскалевого розуміння сили. Вчення автора *Думок* про суспільство становить собою спробу синтетичного пояснення взаємозв'язку між суспільними (зовнішньопримусовими) силами і силами, які здійснюють перетворення “серця”.

Подаючи опис людського суспільства, Паскаль досліджує, так би мовити, “макромашинний” рівень функціонування *очевидностей*. Специфіка суспільних “машин”, так само як і “машин” індивідуально-психологічних, полягає в тому, що їм притаманна певна видимість самодостатності: головною умовою ефективності таких “машин” є людська впевненість у їхній природно-об'єктивній і аксіологічно-

позитивній (“справедливій”) сутності. Початковим завданням Паскаля є опис тих зовнішніх ефектів, які виникають внаслідок функціонування “макромашин”; такий опис, за задумом автора, повинен стати *матеріалом для висновку* про божественність світу і тому не може виходити з неї як з визнаного факту. Але це не дає підстав вбачати у ньому приклад “світського” мислення. Паскаль подає опис суспільства з точки зору своєї кінцевої мети, а, відтак, свій остаточний сенс цей опис отримує лише в контексті симптоматології сил³.

Виходячи з наведеного, я спробую подати загальну характеристику паскалівської концепції суспільства, розглянувши її найсуттєвіші положення.

Ставлення до концепції “природного права”

Традиційний висновок паскалезнавства про заперечення автором *Думок* сучасних йому концепцій природного права (головним чином Гобсової і Гроцієвої) є досить серйозно обґрунтованим. Тим більш, що він спирається на цілком недвозначний текст з фр.294⁴ про відсутність бодай одного дійсно всезагального закону. До речі, в цьому фрагменті Паскаль справляє враження ретельного учня Монтеня і ефективно використовує скептичну аргументацію, підкреслюючи “географічну відносність” систем законодавства, уявлень про справедливість тощо. Більше того, він висуває думку про те, що віра, з одного боку, в закони, засновані на об’єктивній істині (фр.325), і, з іншого, в розум, здатний обґрунтовувати абсолютно справедливі закони (фр.330), є глибоко помилковою через принципову необґрунтованість будь-якого закону (фр.325). Рецепт Монтеня, за таких умов, буде стародавня скептична вимога підкоритися видимості, “звичаям своєї країни”, з метою збереження громадянського миру⁵. На перший погляд, Паскаль підтримує Монтеня і в цьому пункті (див. напр. фр.320; 326).

Втім, хотілося б звернути увагу на фр.297, де йдеться про те, що істиного права в людей “більше немає”; чи слід розуміти це так, що істинне право колись “було” в людини? Паскаль не випадково вжив тут термін “істинне” (а не “природне”) право, оскільки мова йде, радше за все, про порівняння станів людської природи до й опісля гріхо-

падіння. Під “істинним правом” тоді слід розуміти безпосереднє божественне керівництво, а під його відсутністю — перебування людини під владою “скінченного”, “суєтного”, котре віддаляє від божественної нескінченності. Таким чином, “природне право” навіть в ідеалі не є “істинним правом”; воно суцільно належить до земного світу, а, отже, за паскалівською онтологією, становить, як і, скажімо, “природний розум, межу доступного людині наближення до цілковито неосяжної й проблематичної для неї абсолютної істини, межу можливостей, яка характеризує ту “частку буття” (фр.72), що належить людині у стані “грішної природи”. “Природного права” не просто не існує у дійсності; факт його розумового усвідомлення і реальної відсутності є ще одним з проявів “двоїстості” людської природи після гріхопадіння (див. напр. фр.434; 435).

Але в такому випадку “природне право” повинне в самому собі містити трансцендентальну двоїстість: не мати жодного позитивного змісту (вище вже йшлося про неможливість відшукати хоча б один всезагальний закон) і одночасно містити у собі певну незмінну *структурну* здатність. Такою структурною здатністю уявлень про “природне право” є притаманний їм механізм наділення певних змістів (наприклад, “природних законів” у вченні Гобса) апріорним статусом “справедливих” (чи “несправедливих”) — в залежності від сили, яка заволодіває “серцем” і утворює в людині “другу природу”⁶. Але саме про цей механізм і йдеться в одній фразі з фр.294, яка, на перший погляд, суперечить попередньому і подальшому текстові; поміж твердженнями про відсутність жодного всезагального закону і про глибоку хибність вимог “повернутися до природного права”, відпочатково притаманного усім народам, Паскаль проголошує: “Природне право, безперечно, існує...”

Тож існує “природне право”, за Паскалем, чи ні? Відповідаючи на це запитання, слід пам’ятати про смислову поліфонію паскалівських термінів. “Природного права” як певного кодексу інваріантних всезагальних законів, відпочатково закладених у людській природі, не існує; тому Паскалеві видаються безглуздими вимоги “повернутися до природного права”, іншими словами, до того, чого ніколи не було. Проте “природне право” існує як *структурна влас-*

тивість людської природи, що вимагає підкорятися установленій звичці так, нібито вона (попри будь-який “позитивний зміст”) насправді є абсолютним законом. “Зведення” природного права “зведеним розумом” слід інтерпретувати за традиційною для Паскаля схемою: “негідні”, з точки зору віруючого християнина, сили заволодівають “серцем” і, завдяки встановленню контролю над волею, ставлять розум (“природне світло”) в ті межі, які для них вигідні; “природне право”, утворене таким розумом, постає як елемент певним чином організованої “другої природи”, різновид звички, виробленої “зведеним серцем”⁷.

Таким чином, “природне право”, за Паскалем, є структурною властивістю “другої природи”, яка полягає у визнанні певних способів дії “справедливими” чи “несправедливими”, в залежності від сил, котрі заволодівають “серцем” того, хто здійснює судження. “Природне право” як кодекс конкретних максим поведінки, притаманних людині як такій, — ілюзія; у дійсності системи права становлять собою лише певні складові того конфлікту очевидностей, яким є “людська природа”⁸. “Природність” правової норми залежить від сили, що перетворює “серце” і, у такий спосіб, надає директивну очевидність і смисл речам, котрі, без такого впливу, взагалі не можуть мати смислу.

Сили

В якості “машини”, та чи інша правова система є, за Паскалем, невіддільною від уяви й інших “оманливих здатностей”, які безпосередньо забезпечують “очевидність” її положень. Оскільки існування суспільства, на думку Паскаля, неможливе без визнання справедливості законів і звичаїв⁹, а останні, як і усе людське, тобто скінченне, безпосередньо позбавлені абсолютних буттєвих засад, то нагальною постає необхідність постулювання *видимості* абсолютних законів і переконання в її достеменному характері якомога більшої кількості членів даного суспільства. Однак уява на рівні суспільних “макромашин” має певну специфіку. Уява тут безпосередньо не постає як результат впливу певним чином перетвореного “серця” і “таємних інстинктів”; вона має своїм джерелом зовнішній соціаль-

ний примус, заснований на політичному домінуванні. Фактично в Паскаля йдеться про утворення певного соціального інстинкту (фр.308).

Таким чином, Паскаль визнає існування двох типів сил, які можуть впливати на людські “очевидності”: онтичні (благодать, гріховність), котрі перетворюють “серце”, визначаючи, таким чином, його “частку буття” (назвемо їх “силами 1”), і соціальні, котрі діють через зовнішній, фізичний примус чи загрозу його застосування (“сили 2”). Механізм формування суспільних законів Паскаль пов’язує з тією боротьбою, котра відбувається між силами 2¹⁰. Влада сили 2 ґрунтується, за Паскалем, виключно на насильстві чи уяві¹¹. Проте таке підґрунтя свідчить про те, що сили 2 сутнісно пов’язані з силами 1.

Розгляньмо фр.319. Зображений у ньому спосіб міркування передбачає: бажання сперечатися з безумовно сильнішим суперником повинне розглядатися як вочевидь безглузде; тобто скрізь повинна вкоренитися думка про те, що “неможливо не підкорятися силі” (фр.298). Але ж очевидність, за Паскалем, породжується лише через перетворення “серця”, проникнення у нього певних “начал пізнання” і здійснення вчинків¹². Відтак, реакція на силу 2, яка, власне, й гарантує ефективність застосування останньої, тобто готовність поступитися чи не поступитися, передбачає певний тип перетвореного “серця”. А оскільки “серце” перетворюють сили 1, то сила 2 не могла б “правити світом”, якби сила 1 не справляла відповідного впливу на “серця”. Вимогу обов’язкового підкорення силі 2 Паскаль вважає такою ж неабсолютною, як і усі інші максими, що беруть участь у конфліктові очевидностей. Інакше було б важко пояснити його особисту участь в нелегальному виданні *Провінціалій*, що була викликом усій поліції канцлера Сег’є. Паскаль не підкорився силі, яка значно перевищувала можливості “чотирьох” чи навіть “семи або восьми” лакеїв.

Справа тут не лише у тому, що сила 2 “нічого не варта у царстві вчених” (фр.332) і тим більш непридатна у сферах віри і релігійної шанобливості (фр.793). Паскаль намагався дослідити, чому апостоли не відмовилися від своєї проповіді, попри загрозу “в’язниці, тортур і смерті” (фр.801), що примусило їх незмінно свідчити про воскресіння

“порушника суботи”? Бо ж при конфлікті зі світською владою йдеться не стільки про принципи, яких дотримуєшся, скільки про реальну загрозу насильства. Отож сила 2, яка нічого не варта в державі вчених, виявляється вельми впливовою в повсякденному житті. Непоступливому проповідникові чи теологові влада загрожує такою ж самою карою, як і своєму політичному опонентові. Чому ж уява, у поєднанні зі страхом, може переконати підданих монарха в божественному походженні його влади і примусити коритися їй, але не здатна переконати декількох юдейських підданих Риму шанувати культ божественності імператора?

Відповідь на це запитання слід шукати в специфіці сили 1, яка перетворює “серце”. Апостолів внутрішньо підтримує благодать¹³, тому вони можуть протиставити себе силі 2, яку висувають проти них світська влада і звичай. В кінцевому підсумку паскалівські сили 1 і сили 2 слід розглядати як засоби провіденційної регуляції людської поведінки, спільна взаємодія яких передбачається статусом тієї “частки буття”, яка належить людству, “людині у нескінченному” (фр.72). Справжній смисл взаємодії сил 1 і сил 2, за концепцією Паскаля, можна буде зрозуміти лише в зв’язку з загальним планом Провидіння. Покірність чи непокірність владі, зведеність чи святість “серця”, а також стосунки узгодженості чи конфлікту, що існують між цими феноменами, отримують смисл лише у зв’язку з провіденційною місією, притаманною не лише кожній окремій людині, але й кожному об’єднанню людей: корпорації, секті, партії, народові, тощо¹⁴. Макроісторичне тло є ареною для реалізації провіденційної місії кожної людини: сили 2 створюють зовнішнє поле дії, сили 1 — сукупність внутрішніх мотивів, що визначають безпосередній тип дії.

Справедливість як феномен сили

Паскалівська концепція сил є безпосередньою основою його розуміння справедливості. Справедливістю Паскаль називає “законність” закону (звичаю, вчинку), його здатність *сприйматися* у якості законного (фр.294, 312, ін.), тобто якщо скористатися з результатів щойно проведеного аналізу, здатність тієї сили 2, що стоїть за ним, до узгодження з силою 1, що володіє “серцем” людини, яка

сприймає. Неможливість “посилити справедливість” (фр.298, 299) цілком логічно впливає з паскалівського розуміння юридичного закону: оскільки джерелом законотворчості є сила 2 (“партія, що перемогла”) і пов’язана з нею уява, то, за самою своєю сутністю, закони покликані служити силі, що їх створила. “Справедливість” чи “несправедливість” законів — це перш за все *чиясь* оцінка (яка залежить від “серця”, тобто, від сили 1, що його перетворює) “законності” реальних юридичних установлень; така оцінка матиме реальну вагу лише тоді, коли за нею стоятиме якась сила 2 — панівна чи принаймні не менш сильна за ту, що панує. Тому невдоволення переможених нехай навіть дійсною “несправедливістю” влади Паскаль вважав ще більш несправедливим¹⁵, оскільки гасло “відновлення справедливості” насправді свідчить про прагнення переділу влади, а отже, є причиною громадянських війн (фр.320).

Відтак, справедливість, за Паскалем, належить до сфери структурних властивостей людської природи: в трансцендентальній структурі людських уявлень є місце для уявлень про “справедливе” і “несправедливе”, однак безпосередня форма цих уявлень залежить виключно від сили 1, яка перетворює “серце”. Тому немає вічної формули справедливості (в скінченному світі не існує нічого вічного), справедливість визначається суто функціонально — це сукупність умов (*якими б вони не були*), що відвертають загрозу бунту (фр.326) і гарантують громадянський мир.

Таким чином, “загальновизнана” справедливість (йдеться про феномени масової свідомості) може існувати або як переконання тих, на чиєму боці панівна сила 2, або як уявлення тих, хто визнає владу останньої, становлячи при цьому частину якоїсь іншої сили, або ж як “таємна думка” (фр.302) тих, хто усвідомлює необґрунтованість усіх людських уявлень, але, прагнучи громадянського миру і безконфліктного існування, погоджується *зовнішнім чином* визнавати усталене справедливим.

Несубстанційність, вторинність, “образність”¹⁶ усіх феноменів людського світу є, з точки зору Паскаля, основою неусуваної відносності усіх тих суджень і оцінок, які можуть бути *зрозумілими* для природного людського розуму. Істинність чи хибність таких суджень постають як похідні

від “точок зору” певних сил (як сил 1, так і сил 2), які, у свою чергу, належать до структури складних і значною мірою автономних комплексів-конфліктів. Відсутність¹⁷ очевидної для всіх абсолютної точки відліку релятивізує смисл істинності і хибності і має своєю неодмінною умовою зображення контексту, в межах якого судження чи оцінка лише й можуть набути смислу. Концепція справедливості, сформульована Паскалем, постає в його вченні як наочний доказ такої відносності. “Справедливість” в Паскаля належить до класу понять, які вказують на ті чи інші суто структурні елементи людської природи, позбавлені власного позитивного смислу (“благ”, “істина” тощо); позитивний смисл цих елементів виникає виключно як симптом певного типу сили і має смисл лише в межах цього типу.

Примітки

¹ Л. Брюнсвік зазначав, що розташування фрагментів *Думок* в його виданні передбачає не відтворення автентичного паскалівського задуму, а класифікацію на зразок тієї, яка має місце в музейних експозиціях; тобто йдеться не про “реставрацію чи долучення того, чого бракує”, а про розташування “кожного каменя” у відповідності до того, як і де його було знайдено при розкопках; “ані безладдя, ані відтворення — лише класифікація” (Паскаль Б. *Мысли*. — М., REFL-book (Port-Royal), 1994, с. 28). Отож, певна формальність такого розташування фрагментів паскалівського рукопису повинна бути компенсована простеженням логіки зв’язків між матеріалами, що належать до різних розділів *Думок*.

² Див. прим. до фр.308 “Думок Паскаля” — Сам Паскаль вживав картезіанський термін “машина”, не вдаючись до його специфікації за видовими ознаками. Але, на мою думку, оскільки мова йде про усталені стереотипи поведінки, слід розрізнити загальносоціальні й індивідуально-психологічні аспекти “машини”, аби підкреслити різницю між “звичним почуттям, яке залежить від вдачі” (фр.92) і панівною в тому чи іншому соціумові традицією ставлення до певної релігії або до королівської влади (фр. 89, 308).

³ Лише фрагментарна форма і є перепорою для такого висновку. Коли ж звернутися до цілісних текстів Паскаля, наприклад до *Трьох бесід про становище сильних світу цього*, то з зазначеним висновком важко не погодитися (див. напр. Pascal B. *Opuscules et pensees*. — P., Natchette, 1897, р. 238).

⁴ Посилання на фрагменти *Думок* здійснюються за нумерацією Л. Брюнсвіка.

⁵ Див. напр. Монтень, *Досліди*, I,23; II,12.

⁶ Див. прим. до фр.308.

⁷ Хоча точка зору християнина проголошується Паскалем в якості критерію аксіологічних оцінок, з цього не слід робити висновку про те, що “незбочене серце” керується справжнім “природним правом”. Природність права, за Паскалем, є синонімом його збоченості, оскільки ніщо природне не в змозі репрезентувати абсолютне. Наші природні “уявлення перетворюються на ніщо” у присутності божественного так само, як скінченне зникає у присутності нескінченного (фр.233). Втім, у невеликій за обсягом статті я не маю змоги докладно висвітлити паскалівську концепцію божественної справедливості і церкви як її репрезентанта.

⁸ Див. напр. фр. 393.

⁹ Див. напр. фр.326.

¹⁰ Див. напр. фр. 304.

¹¹ Див. напр. фр.304-308.

¹² Див. напр. фр. 282, а також *Листи до провінціала*, XI: причиною певних вчинків може бути “таємне невдоволення, часто приховане від нас самих, котре шораз викликається присутнім у нас гріховним началом...”

¹³ Див. напр. фр. 802.

¹⁴ Див. напр. фр. 638-640; 700, 701; 860, 868, 889.

¹⁵ Див., напр., його оцінку Фронди, фр.878.

¹⁶ Див. напр. фр. 643, 685.

¹⁷ Слід зауважити, що мова йде лише про характеристику Паскалем людського світу “як такого”, абстрагованого від світу нескінченності, що охоплює його.